

Dirweddau Hanesyddol

Historic Landscapes

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

Cyngor Cefn Cwlad Cymru
Countryside Council for Wales

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

*Mae dulliau traddodiadol, fel
plygu gwrychoedd wedi helpu i lunio
cymeriad tirwedd hanesyddol Cymru
(Mick Sharp Photography).*

*Traditional techniques, such as
hedge-laying, help make up the
character of the historic landscape in
Wales (Mick Sharp Photography).*

Press your fingers close on this
lichened sandstone. With this stone
and this grass, with this red earth,
this place was received and made
and remade. Its generations are
distinct but all suddenly present.

Raymond Williams, *People of the Black Mountains*, 1989

*Maer dolydd blodeuog o dan gysgod
Pen-y-Fâl, Powys yn adlewyrchur canrifoedd
o ofalaeth a greodd dirweddau amrywiol
Cymru (Mick Sharp Photography).*

*The flower-rich meadows under the
shadow of Sugar Loaf Mountain,
Powys, testify to the centuries of
stewardship which have created the
variety of landscapes of Wales
(Mick Sharp Photography).*

1

2

3

5

9

4

6

7

8

10

Gwneuthuriad Tirweddau Cymru

Mae ffurf Nant Gwynant, ger Beddgelert yng Ngwynedd, wedi'i llunio gan bobl dros filoedd o flynyddoedd. Drwy nodi'r nodweddion hanesyddol yn y ffotograff hwn gallwn ddechrau deall sut a pham y mae'r tirwedd yn edrych fel ag y mae heddiw; mewn geiriau eraill, pam ei fod yn dirwedd hanesyddol.

- ① Yr Wyddfa — dywedir mai bedd y cawr Rhita Fawr yw'r garnedd ar y copa sy'n dyddio o'r Oes Efydd, sydd ynghudd yn y cymylau yn y llun hwn. Mae llethrau agored yr Wyddfa wedi'u defnyddio i bori defaid ers canrifoedd.
- ② Mae llethrau'r Aran wedi'u britho gan olion yr hen fwynfeydd copr megis y rheini yn Hafod y Porth ac yng Nghwm Bleiddiaid, sy'n cynrychioli gweithgaredd diwydiannol pwysig o'r 17eg ganrif ymlaen.
- ③ Mae Hafod y Porth yn fferm nodweddiadol o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a adeiladwyd ar doriad y llethr. Mae'r enw Hafod yn dwyn i gof y system hafod a hendref — yr haf a'r gaeaf — o bori anifeiliaid.
- ④ Mae caeau ar lawr y dyffryn ag iddynt dir pori da wedi'u hamgáu gan waliau cerrig traddodiadol. Diffinir rhannau uwch y 'tir wedi'i wella' gan waliau'r ffridd sydd wedi'u cyfuchlinio o gwmpas llethrau'r bryniau.
- ⑤ Mae Dinas Emrys yn anheddiad canoloesol ag iddo amddiffynfeydd — safle enwog alltudiaeth Gwrtheyrn, lle nodwyd y ddraig goch gyntaf fel symbol i'r Cymry yn y traddodiad llenyddol.
- ⑥ Mae ffordd fodern yr A498 yn dilyn llawr y dyffryn a bellach mae'n llwybr pwysig ar draws Eryri o'r dwyrain i'r gorllewin.
- ⑦ Mae afon Glaslyn, sydd â'i chwrs wedi'i rheoli mewn mannau gan gamlesi, wedi gwasanaethu anghenion domestig a diwydiannol.
- ⑧ Cloddiwyd copr yn helaeth ym mwynfeydd copr Sygun o'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen yn bennaf ond mae'n bosibl iddynt ddyddio o'r cyfnod Rhufeinig. Mae'r tomenni gwastraff wedi'u tirlunio ac mae'r mwynfeydd bellach yn atyniad twristiaeth i'r unfed ganrif ar hugain.
- ⑨ Datblygwyd Neuadd Craflwyn a'i pharcdir yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg o fferm denantiaeth i gartref bonedd. Maent bellach yn cael eu hadfer fel canolfan i wirfoddolwyr a phrosiect hanes byw.
- ⑩ Cyflwynwyd *rhododendron ponticum* yn wreiddiol fel rhywogaeth addurniadol i Graflyn yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ond mae bellach wedi lledaenu i'r gwyllt ac i'w weld yn drwch mewn rhannau helaeth o Nant Gwynant.

The making of Welsh landscapes

The appearance of Nantgwynant, near Beddgelert, in Gwynedd, has been shaped by people over thousands of years. By identifying historic features in this photograph, we can begin to understand how and why the landscape looks as it does today; in other words, why it is a historic landscape.

- ① Snowdon (Yr Wyddfa) — the Bronze Age cairn on the summit, here hidden in the clouds, is said to be the grave of the giant Rhita Fawr. The open slopes on Snowdon have been used for sheep-grazing for many centuries.
- ② The slopes of Yr Aran are dotted with the remains of former copper mines, such as those at Hafod y Porth and in Cwm Bleiddiaid, representing important industrial activity from the seventeenth century onwards.
- ③ Hafod y Porth is a typical nineteenth-century farm built at the break of slope. The name 'Hafod' recalls the *hafod* and *hendref* — summer and winter — system of pasturing animals.
- ④ Fields on the valley floor contain good pasture and have been enclosed using traditional drystone walling. The upper reaches of the improved land are defined by the *ffridd* (moorland) walls contoured around the hill slopes.
- ⑤ Dinas Emrys is an early medieval defended settlement — the legendary site of Vortigern's banishment — where the red dragon was first identified in literary tradition as the symbol of the Welsh people.
- ⑥ The modern A498 follows the valley floor and is today an important east-west route across Snowdonia.
- ⑦ The Afon Glaslyn, its course now regulated in parts by canalization, served both domestic and industrial needs.
- ⑧ Sygun copper mines were exploited principally from the nineteenth century but may date back to Roman times. The waste dumps have been landscaped and the mines are now a twenty-first-century tourist attraction.
- ⑨ Craflwyn Hall and parklands were developed in the nineteenth century from a tenanted farm to a gentleman's residence. They are now being restored as a volunteer centre and living history project.
- ⑩ *Rhododendron ponticum* was originally introduced as an ornamental species to Craflwyn in the nineteenth century, but has subsequently spread into the wild and has colonized large extents of Nantgwynant.

Gofalu am Dirweddau Hanesyddol Caring for Historic Landscapes

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

Cyngor Cefn Gwlad Cymru
Countryside Council for Wales

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

Cyngor Cefn Gwlad Cymru
Countryside Council for Wales

**gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts**

Cadw
Llywodraeth Cynulliad Cymru/
Welsh Assembly Government
Plas Carew
Uned/Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd/Cardiff
CF15 7QQ

Ffôn: /Telephone: 01443 33 6000
Ffacs: /Fax: 01443 33 6001

Cyhoeddwyd gyntaf gan Cadw 2003.
First published by Cadw 2003.
Ailargraffwyd/Reprinted 2007.

ISBN 978 1 85760 247 0
Hawlfraint y Goron/Crown Copyright 2007.

Llun Clawr: Llyn Syfaddan, Powys.
Cover photograph: Llangorse Lake, Powys.

Mae'r cyhoeddiad hwn ar gael mewn fformatau gwahanol. Am fanylion cysylltwch
â Cadw yn y cyfeiriad uchod neu ffoniwch 01443 33 6000

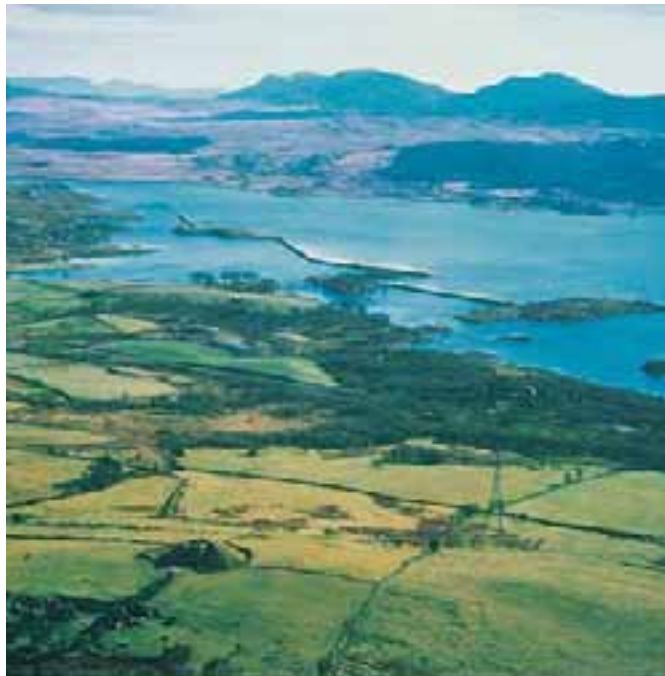
**This publication is available in alternative formats. For details please contact
Cadw at the address above or telephone 01443 33 6000**

Gofalu am Dirweddau Hanesyddol Caring for Historic Landscapes

Dychmygwch mai dim ond un ddalen o bapur sydd gennych ac ar y ddalen honno mae'n rhaid i chi ysgrifennu popeth. Rhaid i chi ei hailddefnyddio dro ar ôl tro gan ddileu rhai geiriau bob tro er mwyn ychwanegu gwybodaeth newydd. Yn y diwedd yr hyn sydd gennych yw cymysgedd o linellau sy'n gysylltiedig ag adegau gwahanol a defnydd gwahanol: bydd rhai o'r geiriau yn gwneud synnwyr ond bydd ystyr eraill yn ddarniog. Dyna'n union a welir yn ein tirwedd heddiw. Un tirwedd ydyw ond oherwydd iddo brofi newidiadau parhaus ers dros 10,000 o flynyddoedd a'i fod yn dangos ôl y defnydd a'r aildefnydd a wnaed ohono yn y gorffennol, tirwedd hanesyddol ydyw hefyd.

Imagine that you have just one sheet of paper on which to write everything. You have to reuse it time and time again, rubbing out some words each time in order to add new information. Eventually you end up with a mixture of lines relating to different times and uses: some of the writing will make sense, but some will be fragmentary. Our present landscape is like that. It is a single landscape but, because it has continually undergone change for around 10,000 years and bears the traces of past use and reuse, it is also historic.

Gwelir mwy na 2,000 o flynyddoedd o ddefnydd ac aildefnydd yn y tirwedd o amgylch Trawsfynydd, Gwynedd: mae castell mwnt Normanaidd wedi'i godi ar safle caer Rufeinig a thu hwnt iddo gwelir llyn artiffisial a grëwyd yn yr ugeinfed ganrif (Hawlfraint y Goron: CBHC).

More than 2,000 years of use and reuse are preserved in the landscape around Trawsfynydd, Gwynedd: a Roman fort is overlain by a Norman castle mound and beyond lies a twentieth-century artificial lake (Crown copyright: RCAHMW).

Mae Cymru yn enwog am harddwch ei golygfeydd, ei diwylliant a'i hanes. Mae'r holl elfennau hyn yn dod ynghyd yn ei thirweddau amrywiol a werthfawrogir yn fawr gan ymwelwyr o bedwar ban byd yn ogystal â thrigolion Cymru ei hun. Mae ymron i bopeth a welwn yn ein tirwedd heddiw yn deillio o ganrifoedd o weithgareddau gan bobl – ffermio, chwarella, teithio a masnach, ac angen economaidd ac ysbrydol. Mae'r manau lle'r ydym yn byw ac yn gweithio, yn mynd i'r ysgol ac yn addoli â'u gwreiddiau oll yn y gorffennol: mae ganddynt straeon i'w hadrodd, pe wyddem sut i'w darllen.

Ers tro bu Cadw, Cyngor Cefn Gwlad Cymru (CCGC) a'r pedair Ymddiriedolaeth Archaeolegol yng Nghymru yn gweithio mewn partneriaeth ar sawl project sydd â'r nod o wella ein dealltwriaeth o dirwedd hanesyddol Cymru, ar lefel genedlaethol ac ar lefel leol. Diben y llyfryn hwn yw disgrifio'r gwaith hwn; egluro pwysigrwydd a gwerth cyffredinol y tirwedd hanesyddol yng Nghymru; a chynnig gwybodaeth i'r rheini sydd am wybod mwy am yr agwedd hon ar ein gorffennol cyfoethog ac amrywiol.

Wales is renowned for its scenic beauty, its culture and its history. All of these come together in its many and varied landscapes which are highly valued not only by the people of Wales but also by the country's many visitors from all over the world. Practically everything we can see in our present landscape is the result of centuries of human activities, of farming, quarrying, travelling and trade, of economic and spiritual need. The places where we live and work, go to school and worship are literally rooted in the past: they have stories to tell, if we know how to read them.

Cadw, the Countryside Council for Wales (CCW) and the four Welsh Archaeological Trusts have for some time been working in partnership on several projects which are aimed at improving our understanding of the historic landscape of Wales, at both the national and local levels. The purpose of this booklet is to describe this work; explain the overall importance and value of the historic landscape in Wales; and interest all those who wish to know more about this aspect of our rich and varied past.

Landscape means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors.

European Landscape Convention, Council of Europe (2000)

Mae'r dulliau o astudio cymdeithasau yn y gorffennol wedi newid: arferai archaeolegwyr ganolbwyntio ar astudiaethau manwl o henebion unigol, fel siambr gladdu Pentre Ifan, Sir Benfro (chwith), ond bellach yr arfer yw ystyried tirweddau cyfan fel dyffryn Ewas, Sir Fynwy (gyferbyn) (Mick Sharp Photography).

Approaches to studying past societies have changed: archaeologists used to concentrate on detailed studies of individual monuments, such as Pentre Ifan burial chamber, Pembrokeshire (left), whereas current thinking embraces whole landscapes such as the Ewyas valley, Monmouthshire (opposite) (Mick Sharp Photography).

Tirweddau hanesyddol Cymru

Hanes yw'r broses o astudio newid a pharhad ac un o'r dogfennau hanesyddol pwysicaf sydd ar gael i ni yw'n tirwedd: yn wir, o safbwynt y rhan fwyaf o'n hanes, dyma'r unig ddogfen sydd gennym, ac mae gan archaeolegwyr y dulliau sydd eu hangen i'w darllen.

Mae'r tirwedd heddiw yn cynnig cipolwg ar y gorffennol drwy roi syniad i ni o'r ffordd yr oedd pobl yn byw a'r modd y defnyddiwyd y tir ar hyd yr oesoedd. Mae'n gyfuniad o lefydd ac o fannau gwag – mannau lle y bu i bethau ddogwydd (mannau claddu, aneddiadau, caerweithiau) a'r mannau hynny rhyngddynt a dramwywyd. Drwy gyfuno'r holl elfennau hyn, mae'n bosibl deall datblygiad y tirwedd, gyfnod wrth gyfnod.

Mae'r llu o nodweddion sy'n ffurfio'r tirwedd hanesyddol yn deillio o weithgareddau'r bobl a fu'n defnyddio ac yn ffurfio'r tir at eu dibenion; maent yn adlewyrchu credoau, agweddau, traddodiadau a gwerthoedd y bobl hyn. Maent yn cynnwys olion corfforol yr holl agweddau ar weithgareddau a'r defnydd a wnaed o'r tir gan bobl yn y gorffennol (ar yr wyneb a thanddaear) ynghyd â'n dealltwriaeth a'n dehongliad ni o'r olion hynny.

Yn yr un modd ag y maer tirwedd wedi newid gydag amser, felly hefyd ein hamgyffrediad ohono. Mae golygfa Paul Sandby o Gastell Dolbadarn, Gwynedd, a baentwyd yn 1764 yn gorbwysleisio'r tirwedd er mwyn amlygu'r golygfeydd mynyddig garw. Cyn hynny byddai amgyffrediad pobl o'r tirwedd hwn yn ei weld fel anialdir (Birmingham Museum and Art Gallery).

Not only has the landscape itself changed over time but so too has our perception of it. Paul Sandby's view of Dolbadarn Castle, Gwynedd, painted in 1764, exaggerates the landscape to celebrate the rugged mountain scenery. Earlier perceptions of this landscape would have seen it as wasteland (Birmingham Museum and Art Gallery).

Mewn gwrthgyferbyniad i lun Sandby (gyferbyn), mae'r ffotograff modern hwn a dynnwyd o'r awyr o Flaenafon yn gofnod gwrthrychol a 'chywir' o dirwedd diwydiannol drammatig, sef safle sydd bellach wedi'i gofrestru'n Safle Treftadaeth y Byd (Hawlfraint y Goron: CBHC)

In contrast to the Sandby picture (opposite), this modern aerial photograph of Blaenavon is a dispassionate and 'accurate' record of a dramatic industrial landscape, now valued as a World Heritage Site (Crown copyright: RCAHMW).

Wrth i ni edrych ar yr hanes hwn a'r modd y mae'n rhan o wead y tirwedd presennol, daw'r gorffennol yn fyw: fel sy'n wir am y presennol, mae'n gyson gyfnewidiol wrth i ni ddarganfod mwy a'i ddeall yn well.

Yn ogystal â'r tirwedd ei hun, mae'n hamgyffrediad a'n gwerthfawrogiad wedi newid dros amser hefyd. Er enghraifft, cyn diwedd y ddeunawfed ganrif ystyriwyd bod ardaloedd mynyddig Cymru yn dir diffaith o'u cymharu â'r iseldir bras a chynhyrchiol. Ond o ddiwedd y ddeunawfed ganrif ymlaen roedd Cymru yn enwog am ei golygfeydd mynyddig gwyllt a ddenai lu o ymwelwyr. Yn yr un modd, ddwy ganrif yn ddiweddarach yn y 1970au, trawsnewidiwyd y tirwedd diwydiannol yng Nghymru, gyda thomenni glo yn cael eu chwalu ymaith; eto, yn ddiweddar penodwyd y tirwedd diwydiannol ym Mlaenafon yn Safle Treftadaeth y Byd.

When we look at this history and how it is entwined in the fabric of the present landscape, the past becomes a dynamic place: like the present, it is always changing as we discover more and understand it better.

Not only has the landscape itself changed over time, but so too has our perception and appreciation of it. For instance, before the late eighteenth century the mountainous areas of Wales were viewed as wasteland when compared with the rich and productive lowlands. But from the late eighteenth century onwards it was for its wild, rugged, mountainous scenery that Wales became famous and much visited. Similarly, two centuries on, in the 1970s, much of the industrial landscape of Wales was transformed, with former coal tips being swept away; and yet recently the industrial landscape at Blaenavon was designated a World Heritage Site.

Y modd y crëwyd ein tirweddau gan gymdeithas ar hyd yr oesoedd

Pobl Cynhanesyddol

Dechreuwyd clirio'r tir ar raddfa fach tua diwedd y cyfnod Mesolithig (oddeutu 6000 i 3500 CC), gydag aneddiadau tymhorol yn cael eu sefydlu. Fodd bynnag, dechreuodd pobl adael eu hól ar y tirwedd yn sgîl cyflwyno ffermio yn y cyfnod Neolithig (oddeutu 3500 i 2000 CC). Datblygodd yr ardaloedd a gliriwyd yn y coetir i fannau hollol agored gydag aneddiadau, ffaldiau a chaeau, ac erbyn diwedd y cyfnod cynhanesyddol, ryw ddwy fil a hanner o flynyddoedd yn ôl, roedd y tirwedd yn cael ei ddefnyddio at ryw ddiben neu'i gilydd, boed yn dir pori, yn dir â'r neu'n goetir fel bod ei wedd naturiol wedi'i newid am byth.

Heddiw, mae rhannau helaeth o'r mynydd-dir, er enghraifft yn Ardudwy ac ar hyd arfordir y Gogledd, yn frith o olion adfeilliedig tai crwn a godwyd o gerrig, terfynau caeau a thraciau, gan roi syniad i ni o'r modd y byddai'r tirwedd wedi edrych yn y cyfnod hwn, ynghyd â'r modd yr oedd gweithgareddau dynol wedi effeithio arno. Mewn mannau eraill yng Nghymru, lle'r arferid defnyddio pren ar gyfer adeiladau a strwythurau eraill, cafwyd tystiolaeth o'r modd y byddai'r tirwedd wedi edrych o ffotograffau o'r awyr, arolygon geoffisegol a gwaith cloddio archaeolegol.

Mentrau diweddar i nodi tirweddau hanesyddol

Ym 1998 a 2001, fel cam cyntaf tuag at godi proffil tirweddau hanesyddol yng Nghymru, cyhoeddodd Cadw, CCGC ac ICOMOS (y DU) (Y Cyngor Rhyngwladol ar Henebion a Safleoedd) Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru, mewn dwy gyfrol. Mae'r ddogfen ymgynghorol ac anstatudol hon yn amlygu'r hyn a dybir yw'r enghreifftiau gorau o wahanol fathau o dirweddau hanesyddol yng Nghymru. Fodd bynnag, nid yw'r detholiad o ardaloedd ar gyfer y Gofrestr hon yn lleihau pwysigrwydd gweddill tirwedd cyfoethog hanesyddol Cymru.

Mae'r canllaw arfer da yn esbonio sut y dylid defnyddio'r Gofrestr wrth asesu effaith datblygiadau mawr ar y tirwedd hanesyddol (gweler y tu mewn i'r clawr cefn am fanylion).

How past societies created our landscapes

Prehistoric people

The first small-scale land clearance took place in the later Mesolithic period (from around 6000 to 3500 BC), with seasonal settlements being established. However, it was the introduction of farming in the Neolithic period (from around 3500 to 2000 BC) that led to the first significant human impact on the landscape. Woodland clearings evolved into extensive open spaces containing settlements, stock pens and fields, and by the late prehistoric period, some 2,500 years ago, most of the landscape was being exploited in one way or another, as pasture, arable or woodland, and its natural appearance had changed forever.

Today, large areas of the uplands, for example in Ardudwy and along the north Wales coast, contain remarkably rich and extensive stone-built remains of circular houses, field boundaries and trackways, giving us an idea of how the landscape would have appeared at this time, and the already widespread extent of human impact on it. Elsewhere in Wales, where the use of timber for buildings and other structures was more commonplace, evidence of how the landscape looked has been obtained from aerial photography, geophysical survey and archaeological excavation.

Recent initiatives to identify historic landscapes

In 1998 and 2001, as a first step towards raising the profile of historic landscapes in Wales, Cadw, CCW and ICOMOS (UK) (International Council on Monuments and Sites) published the two-volume Register of Landscapes of Historic Interest in Wales. This advisory and non-statutory document highlights what are considered to be the best examples of different types of historic landscape in Wales. However, the selection of areas for this Register does not reduce the importance of the rest of Wales's rich historic landscape.

A good practice guide explains how the Register should be used in assessing the effect of major developments on the historic landscape (see inside back cover for details).

Mae llu o olion sy'n dyddio o'r cyfnod cynhanesyddol i'w cael ym mynydd-dir Cymru. Yn Arduwy, Gwynedd (chwith), mae waliaur caeau a phatrymaur tirwedd amaethyddol yn aml wedi parhau'n ddigyfnewid ers dros ddwy fil o flynyddoedd. (Hawlfraint y Goron: CBHC). Yng Ngharn Bica, ar Fynydd Preseli, Sir Benfro (isod) mae safle defodol Beddarthur, sy'n dyddio o gyfnod cynharach fyth, yn goroesi ymron yn gyfan ar rostir agored (©CCGC Jeremy Moore).

The uplands of Wales are particularly rich in remains dating from the prehistoric period. In Arduwy, Gwynedd (left), the field walls and patterns of the agricultural landscape have often remained unchanged for over 2,000 years (Crown copyright: RCAHMW). At Carn Bica on Mynydd Preseli, Pembrokeshire (below) the Beddarthur ritual site from an even earlier period survives almost intact in open moorland (© CCW Jeremy Moore).

Dwy gyfrol y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru a gyhoeddwyd ym 1998 a 2001.

The two volumes of the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales, published in 1998 and 2001.

Y Rhufeiniaid

Gadawodd y Rhufeiniaid a feddiannai'r wlad o'r ganrif gyntaf i'r bedwaredd ganrif OC, eu hól ar y tirwedd. Roedd hyn i'w weld amlycaf mewn rhwydwaith o gaerau milwrol a gysylltwyd gan ffyrdd o wneuthuriad da. Ni cheir cymaint o dystiolaeth o aneddiadau dinesig a gynlluniwyd yn y cyfnod Rhufeinig, er y canfuwyd sawl safle pwysig, yn enwedig yn ne-ddwyrain Cymru. Mewn ardaloedd eraill ceir tystiolaeth archaeolegol sy'n awgrymu i'r patrwm o aneddiadau a chaeau a fu mewn bodolaeth ers y cyfnod cynhanesyddol barhau i gael ei ddefnyddio.

Cyfnod y Cristnogion Cynnar

Ceir cipolwg cyffrous ar y modd yr oedd y tirwedd yn datblygu yng nghyfnod y Cristnogion Cynnar (rhwng y pumed ganrif a'r unfed ganrif ar ddeg) drwy gyfrwng yr henebion crefyddol, megis y meini arysgrifedig, mynwentydd a safleoedd eglwysi. Ni adawodd y Llychlynwyr ychwaith, yn y nawfed ganrif a'r ddegfed ganrif, lawer o dystiolaeth weledol o'u presenoldeb ar y tirwedd ar wahân i gerfiadau eglwysig, nifer o safleoedd arfordirol a chyfres o enwau lleoedd (megis 'Orme' yn 'Great Orme').

Y Normaniaid

Yn yr unfed ganrif ar ddeg a'r ddeuddegfed ganrif, cafodd y Normaniaid, drwy eu cyswllt â'r tywysogion Cymreig, gryn effaith ar dirweddau Cymru, ac mae olion gweledol dros bedwar cant o gestyll pren a phridd a charreg yn parhau hyd heddiw. Datblygodd trefi o amgylch rhai o'r cestyll hyn, fel Trefynwy, tra bod eraill bellach yn sefyll mewn caeau gwag, fel Hen Domen ger Trefaldwyn. Ar yr un adeg, arweiniodd y broses o gyflwyno traddodiadau â'r (a chymdeithasol yn ôl pob tebyg) gwahanol at yr hyn a elwir yn 'gyfundrefnau caeau agored' ac mae ychydig ohonynt i'w gweld hyd heddiw yn y tirwedd.

O'r ddeuddegfed ganrif ymlaen trosglwyddwyd rhannau helaeth o Gymru i'r mynachlogydd Sistersaidd, fel Ystrad Fflur, gan dirfeddianwyr lleol. Drwy sefydlu eu ffermydd, bu i'r Sistersiaid yn eu tro, ailffurfio'r tirwedd, yn enwedig yn y tiroedd ymylol, gan glirio coetir, draenio corysdd, adfer tir diffaith a datblygu ffermio defaid.

The Romans

The Romans, who occupied the country from the first to the fourth centuries AD, left their imprint on the landscape, most obviously in a network of military forts linked by well-engineered roads. Evidence for planned civil settlement in the Roman period is less plentiful, although several important sites have been found, particularly in south-east Wales. Elsewhere, archaeological evidence suggests that the pattern of settlements and fields continued in use from the prehistoric period.

The Early Christian period

Tantalizing glimpses of how the landscape was developing in the Early Christian period (between the fifth and eleventh centuries) are provided mainly by the survival of religious monuments, such as inscribed stones, cemeteries and the sites of churches. Nor did the Vikings, in the ninth and tenth centuries, leave much visible evidence of their presence in the landscape, beyond some ecclesiastical carvings, several coastal sites and a series of place-names (such as 'Orme' in Great Orme).

The Normans

In the eleventh and twelfth centuries, the Normans, interacting with the native Welsh rulers, had a profound impact on the landscapes of Wales, which still contain the visible remains of over four hundred timber-and-earthen and stone castles. Towns developed around some of these castles, such as Monmouth, while others, such as Hen Domen, near Montgomery, now stand in empty fields. At the same time, the introduction of different arable (and probably social) traditions led to what are termed 'open-field systems', a few of which are still evident in the landscape.

From the twelfth century onwards, large tracts of Wales were granted by local landowners to the great Cistercian monasteries, such as Strata Florida. Through the establishment of their farms, known as granges, the Cistercians, in their turn, reshaped the landscape, particularly in marginal areas, clearing woodland, draining marshes, reclaiming waste and developing sheep-farming.

Menter nodweddu tirweddau hanesyddol

Mae'r astudiaeth wreiddiol o dirwedd Cymru ar gyfer y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru bellach wedi'i hehangu'n fenter arall sy'n cynnwys Cadw, CCGC a'r pedair Ymddiriedolaeth Archaeolegol yng Nghymru. Mae'r fenter wedi dechrau drwy edrych yn fanylach ar nodweddion pob un o'r hanner cant ag wyth o dirweddau ar y Gofrestr. Staff arbenigol ym mhob un o'r pedair Ymddiriedolaeth sy'n ymgymryd â'r astudiaethau manwl o nodweddu tirweddau hanesyddol ac mae'r canlyniadau wedi ychwanegu'n sylweddol at ein dealltwriaeth wreiddiol o'r datblygiadau hanesyddol yn yr ardaloedd hyn.

The historic landscape characterization project

The initial study of the Welsh landscape for the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales has now been broadened into another initiative, involving Cadw, CCW and the four Welsh Archaeological Trusts. The initiative has started by looking in more detail at the character of each of the fifty-eight landscapes on the Register. These detailed historic landscape characterization studies are being undertaken by specialist staff in each of the four Trusts and the results have greatly enhanced our previous understanding of the historical development of these areas.

Mae lleiniau'r gyfundrefn gaeau agored ganoloesol, a adwaenir fel y Vile, yn goroesi wedi'u ffosileiddio o dan derfynau diweddarach yn Rhosili ym Mhenrhyn Gŵyr (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The strips of a medieval open-field system, known as the Vile, survive fossilized below later boundaries at Rhosili on the Gower peninsula (Crown copyright: RCAHMW).

Trefi Canoloesol

Hyd at y ddeuddegfed ganrif bu rhan fwyaf o boblogaeth Cymru yn byw mewn tyddynnod ar wasgar ar hyd y wlad, yn hytrach na mewn pentrefi neu drefi, ond yn ystod y ddwy ganrif nesaf daeth aneddiadau rheolaidd, trefnus y cyfnod Normanaidd, megis Tredeml, Sir Benfro, a threfi bwrdeistrefol mawr oes Edward yng ngogledd Cymru, megis Conwy a Chaernarfon, yn ychwanegiadau dylanwadol newydd i'r tirwedd Cymreig.

Yn ddiweddarach rhwng y bedwaredd ganrif ar ddeg a'r unfed ganrif ar bymtheg, arweiniodd newidiadau yn y boblogaeth a'r economi (yn rhannol yn sgil y pla) at leihad ym maint rhai trefi, gadawyd rhai yn anghyfannedd hyd yn oed, ac yn iseldiroedd y de yn arbennig mae nifer o'r rhain wedi gadael ôl amlwg ar y tirwedd.

Medieval Towns

Up until the twelfth century, most of the population of Wales had lived in farmsteads scattered across the countryside, rather than in villages or towns, but during the next couple of centuries the regular, laid-out settlements of the Norman period, such as Templeton, Pembrokeshire, and the great Edwardian borough towns of north Wales, such as Conwy and Caernarfon, became imposing new additions to the Welsh landscape.

Later, between the fourteenth and sixteenth centuries, changes in the population and economy (partly caused by plague) led to the contraction and even desertion of some towns, and in the lowlands of the south in particular many of these have left a distinctive impression on the landscape.

Adlewyrchir tarddiad y Bala, Gwynedd, fel bwrdeistref ymsefydledig Seisnig a ddyddiai o ddechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg ym mhatrwm rheolaidd sgwâr ei strydoedd (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The origin of Bala, Gwynedd, as a planted English borough of the early fourteenth century is reflected in the regular grid-iron pattern of its streets (Crown copyright: RCAHMW).

Beth yw nodweddu tirweddau hanesyddol?

Mae nodweddu tirweddau hanesyddol yn fodd o ddiffinio, mapio a chofnodi tystiolaeth gweithgaredd pobl y gorffennol ar y tirwedd presennol. Mae'n edrych ar y tirwedd cyfan, nid ar safleoedd neu henebion unigol yn unig, ond ar y patrymau a'r manau agored ehangach rhyngddynt hefyd. Mae'n gymorth i ganolbwyntio ar y modd y mae olion corfforol gweithgareddau dynol yn y gorffennol yn sail i'r nodweddion amlwg a'r amrywiaeth a werthfawrogwn yn ein tirwedd heddiw. Mae'n broses sy'n dangos bod gan bob man ei hanes arbennig ac unigryw.

Mae'n cydnabod bod nodweddion cyffredin a nodweddiadol — pwysigrwydd lleol — yr un mor werthfawr â nodweddion prin ac arbennig — pwysigrwydd cenedlaethol.

Mae nodweddu yn digwydd ar ddwy lefel wahanol — patrwm a manylion. Fe'u defnyddir ar y cyd i nodi cymeriad hanesyddol. Mae'r broses nodweddu yn rhannu pob ardal astudiaeth — boed yn ardal ar y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru neu'n sir — lle y caiff nifer o ardaloedd daearyddol llai, sydd fwy neu lai o gymeriad hanesyddol cyson, eu diffinio a'u mapio.

Er enghraifft, gallai ardal gael ei nodweddu gan ffurf arbennig ar anheddiad hanesyddol neu batrwm o ddefnydd tir, neu hwyrach y byddai ganddi adeiladau hanesyddol amlwg, safleoedd archaeolegol neu ffiniau caeau traddodiadol, neu hwyrach y byddai ganddi gynefinoedd hynafol pwysig neu gyswllt hanesyddol o bwys â phobl neu ddigwyddiadau adnabyddus.

Mae manylion technegau adeiladu hefyd yn bwysig wrth ddiffinio nodweddion penodol lleol a chreu 'ymdeimlad am fro': gallai hyn gael ei adlewyrchu mewn arddull adeiladu gwahanol, neu yn y defnydd o ddeunyddiau sydd ar gael yn lleol (gwenithfaen, briciau neu fframiau pren) neu addurniadau sy'n defnyddio arddulliau a nodweddion mympwyol.

What is historic landscape characterization?

Historic landscape characterization is a means of defining, mapping and recording the evidence of past human activity in the present landscape. It looks at the whole of the landscape, not just individual sites or monuments but also the larger patterns and spaces in between. It helps to tie down the way in which the physical remains of past human activities underpin the distinctiveness and diversity which we value in our present-day landscapes. It is a process which demonstrates that everywhere has a history and is special – and unique.

It recognizes that the typical and commonplace — of local importance — are as valuable as the rare and special — of national importance.

Characterization takes place at two different levels — pattern and detail. These are used in combination to identify historic character. The characterization process divides each study area — whether it be an area on the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales or a county — into a number of smaller geographical areas of broadly consistent historic character which are defined and mapped.

For example, an area might be characterized by a particular form of historic settlement or land-use pattern, or it might have distinctive historic buildings, archaeological sites or traditional field boundaries, or it might contain important ancient habitats or have significant historic associations with famous people or events.

The detail of building construction techniques is also important in defining local distinctiveness and creating a sense of place: this might be reflected in a different building style, or in the use of locally-available materials (granite, brick or timber-framing) or embellishments using unusual styles and features.

... This country of Wales is excessively grand; rocks piled on each other to tremendous heights, rivers formed into cataracts by their projections and valleys clothed with woods, present an appearance of enchantment...

Percy Bysshe Shelley (1792–1822), on his first visit to Wales

Ystadau mawr

O ddiwedd yr ail ganrif ar bymtheg ymlaen, rhoddodd tirfeddianwyr cyfoethog yr ystadau o'u hamser a'u harian i arddangos eu statws drwy gyfrwng y tirwedd, gan greu tirweddau addurnedig ffurfiol ac anffurfiol (yn dibynnu ar yr arfer gyfredol) er mwyn creu argraff ar gyfeillion ac ymwelwyr. Mae llawer o'r cynlluniau hyn, sy'n cynnwys gerddi llysiâu â waliau o'u cwmpas a thai gwydr, lloriau a pharcdroedd yn bodoli hyd heddiw, er enghraifft yng Nghastell y Waun.

O ddiwedd y ddeunawfed ganrif, aeth tirfeddianwyr blaengar ati, gan ddefnyddio cyfalaf o fentrau diwydiannol a masnachu ffyniannus, i ad-drefnu eu hystadau yn economaidd ac yn ffisegol. Ar yr un pryd, amgawyd miloedd o erwau o dir â sêl bendith seneddol er budd y tirfeddianwyr cyfoethog. Cafodd hyn effaith ddwys ar y tirwedd, ac o'r cyfnod hwn ymlaen deilliai'r patrwm rheolaidd o gaeau a llwybrau, cynlluniau adfer a draenio tir helaeth, coetiroedd wedi'u plannu a gwelliannau, ac adeiladau fferm sy'n nodweddiadol o nifer o rannau o Gymru. Cofnodwyd cryn dipyn o'r gwaith hwn a chyfoethogwyd ein dealltwriaeth o'r newidiadau hyn yn fawr gan fapiau'r ystadau ac arolygon a chofnodion tir eraill.

Trafnidiaeth

Mae trafndiaeth wedi cael effaith gynyddol ar y tirwedd, yn enwedig yn y tair canrif ddiwethaf. Mewn rhai rhannau o Gymru gwelir llwybrau a lonydd nodweddiadol droellog ac mae hyn yn dynodi tarddiad canoloesol os nad cynhanesyddol, ond mae llinellau syth y ffyrdd tyrpeg sy'n dyddio o ddiwedd y ddeunawfed ganrif/dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn hawdd i'w gweld yn y tirwedd. O ddiwedd y ddeunawfed ganrif roedd tramffyrdd a chamlesi yn cael eu hadeiladu i wasanaethu gofynion cynyddol cymoedd diwydiannol de Cymru, ac yn yr un modd câi rheilffyrdd niferus eu hadeiladu yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg er mwyn gwasanaethu'r chwareli, y pyllau glo a'r gweithfeydd haearn. Mae'r rhain eu hunain wedi diffinio tirweddau eithaf hynod mewn sawl man hefyd.

Ar yr arfordir, arweiniodd yr angen i allforio nwyddau, i bysgota, i ddiogelu llongau ar y môr ac i amddiffyn y tir rhag ymosodiadau, at y tirweddau arfordirol hynod, sy'n cynnwys porthladdoedd, dociau, goleudai a harbyrau, yn ogystal â meysydd awyr, a'r gyfres ryfeddol o gaerydd sy'n dyddio

Large estates

From the late seventeenth century onwards, rich estate owners invested time and money in displaying their status in landscape terms, by creating formal and informal (depending on the current fashion) ornamental landscapes, with which they could impress friends and visitors. Many of these layouts, which include walled kitchen gardens with glasshouses, parterres and parklands, are still extant, as for example at Chirk Castle.

From the end of the eighteenth century, progressive landlords, often using capital acquired from flourishing industrial and trading ventures, set about reorganizing their estates, both economically and physically. At the same time, thousands of acres of land were enclosed with parliamentary approval, to the advantage of the rich landlords. All this had a profound effect on the landscape, and from this period we get the regularized layout of fields and trackways, extensive land drainage and reclamation schemes, planted woodlands, and improvements in farm buildings which are characteristic of many parts of Wales. Much of this work was recorded and our understanding of these changes is greatly enhanced by estate maps and other land surveys and records.

Transport

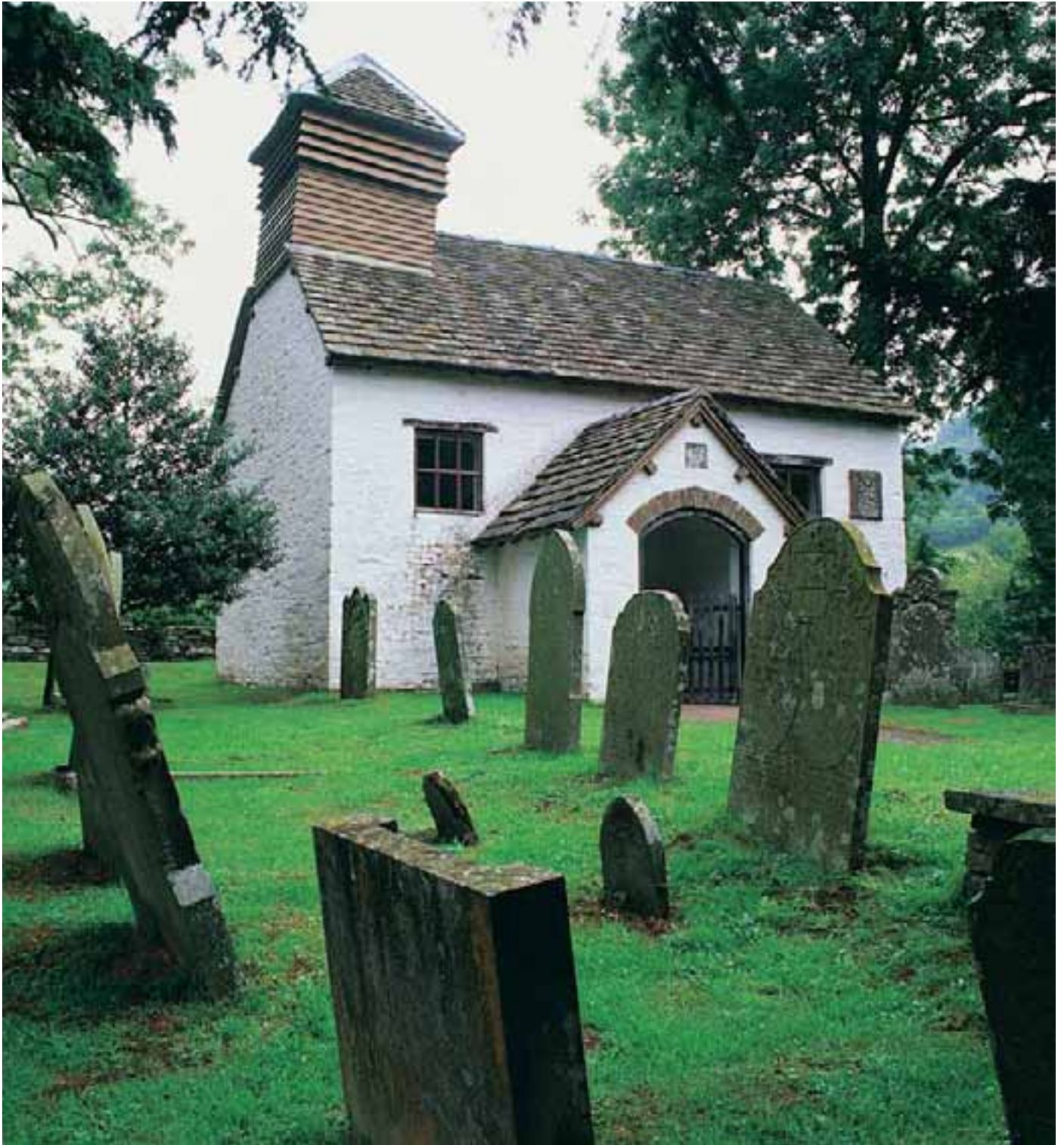
Transport has had an increasing impact on the landscape, especially in the past three centuries. Some areas of Wales have characteristic winding footpaths and lanes which demonstrate a medieval, if not prehistoric, origin, but the straight lines of the turnpike roads of the late eighteenth/early nineteenth centuries are still easy to pick out in the landscape. Tramroads and canals were also being built from the late eighteenth century, many to serve the growing requirements of the industrial south Wales valleys. Similarly, railways were constructed in increasing numbers during the nineteenth century, initially to serve quarries, mines and ironworks. These have, in many places, defined quite distinctive landscapes in their own right.

On the coast, the need to export goods, to fish, to safeguard maritime travel and to defend the land from invasion, have led to distinctive coastal landscapes which include ports, docks, lighthouses and harbours, as well as airfields and the remarkable set of nineteenth-century forts at Milford Haven.

Maer pontydd sy'n croesi Afon Menai rhwng y tir mawr ac Ynys Môn yn cynrychioli'r ddwy enghraifft gynharaf o beirianneg sifil yng Nghymru. Ym mlaen y llun gwelir Pont Britannia (a agorwyd ym 1850 ac a ailgodwyd rhwng 1972 a 1980) sydd bellach yn cludo'r rheilffordd a ffordd yr A55 rhwng Llundain a Chaerdybi. Maer Bont Grog gynharach (a agorwyd ym 1826) bellach yn cludo trafnidiaeth leol yn bennaf (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The bridges which cross the Menai Strait between the mainland and Anglesey are two of the earliest examples of civil engineering in Wales. In the foreground, the Britannia Bridge (opened in 1850 and rebuilt between 1972 and 1980) now carries the railway and the A55 road between London and Holyhead. The earlier Menai Suspension Bridge (opened in 1826) now carries mainly local traffic (Crown copyright: RCAHMW).

Ymdeimlad am fro: pwysigrwydd tirwedd

Er gwaethaf dwysedd, amrywiaeth a graddfa'r newid o ran y tirwedd a welwyd mewn nifer o rannau o Gymru, bu natur sylfaenol y tir a'r dulliau o'i warchod a fabwysiadwyd ar hyd y canrifoedd gan dirfeddianwyr a ffermwyr, ynghyd â'r ffaith mai prin y bu ffermio dwys a threfoli, yn fodd delfrydol i sicrhau goroesiad nifer o elfennau cymhleth o gymeriad hanesyddol tirwedd Cymru.

Ni ddylid tanbrizio cyfraniad tirweddau lleol at ansawdd bywyd pobl ac at les economaidd cymunedau lleol. Dengys ymchwil diweddar ymhlith unigolion a busnesau yn glir mai un o'r rhesymau pam y mae pobl yn rhoi cymaint o'u hamser a'u harian yng Nghymru yw ansawdd yr amgylchedd a'r tirwedd lleol. Mae tirweddau hanesyddol hefyd â rôl allweddol i'w chwarae ym myd addysg a thwristiaeth yn ogystal â'r gydnabyddiaeth o ymdeimlad am fro wrth i bobl chwilio am gyd-destun o'r gorffennol yn y byd cyfnewidiol sydd ohoni.

Mae'r Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru a chanlyniadau astudiaethau nodweddu tirweddau hanesyddol bellach yn cael eu rhoi ar y rhynggrwyd (gweler cyfeiriadau'r gwefannau ar y tu mewn i'r clawr cefn). Gall y wybodaeth hon chwarae rhan bwysig wrth godi ymwybyddiaeth ymhlith plant ysgol a myfyrwyr yn arbennig, ynglŷn â datblygiad hanesyddol yr ardal lle rydym yn byw, gan ein helpu i ddatrys patrwm y tirwedd o'n cwmpas, drwy siâp y caeau, y math o ffiniau, cymeriad yr adeiladau a'r olion archaeolegol a hanesyddol.

Mae Eglwys y Santes Fair, Capel y Ffin, Sir Fynwy, a godwyd ym 1762 fel capel anwes i Lanigon gyfagos wedi'i hamgylchynu gan yw hynafol ac mae naws heddychlun a thawel yn perthyn iddi (Mick Sharp Photography).

Built in 1762 as a chapel of ease for nearby Llanigon, St Mary's Church, Capel y Ffin, Monmouthshire, is surrounded by ancient yews and exudes a sense of calm and tranquillity (Mick Sharp Photography).

A sense of place: the importance of landscape

Despite the intensity, variety and scale of landscape change that has happened in many parts of Wales, the fundamental nature of the terrain and the stewardship exercised over centuries by landowners and farmers, along with only limited intensive cultivation and urbanization, have proved ideal conditions for the survival of a great complexity of historic character in the Welsh landscape.

The contribution of local landscapes to people's quality of life and to the economic well-being of local communities should not be underestimated. Recent research amongst individuals and businesses has clearly shown that one of the main reasons why people invest so much of their time and money in Wales is the quality of the local environment and landscape. Historic landscapes also have a significant role to play in education and tourism, as well as in the recognition of a sense of place, as people increasingly search for a context from the past in the changing world.

The Register of Landscapes of Historic Interest in Wales and the results of historic landscape characterization are now becoming increasingly available on the internet (see inside back cover for web addresses). This information can play an important role in raising awareness, particularly among schoolchildren and students, about the historical development of the area in which we live, helping us to unravel the pattern of the landscape around us through the shape of the fields, the type of field boundaries, the character of the buildings and the archaeological and historical remains.

Mae'n gwlad yn rhywbeth byw, nid yn fedd marw dan ein traed. Mae i bob bryn ei hanes, i bob ardal ei rhamant.

O. M. Edwards (1858–1920)

Y cyfnod modern

Er bod gan Gymru hanes hir o fwyngloddio, dim ond yn ystod y ddwy ganrif ddiwethaf y gwelwyd tirweddau cyfan yn cael eu trawsnewid gan ddatblygiadau diwydiannol ac aneddiad trefol. Mae hyn yn aml wedi dileu pob tystiolaeth o ddefnydd blaenorol am byth. Mae glo a haearn wedi ailffurfio cymoedd de Cymru yn llythrennol, yn gyntaf drwy fwyngloddio a phrosesu ac yn ail drwy gynlluniau adfer tir. Mae chwareli llechi Gwynedd wedi trawsnewid rhannau helaeth o'r tirwedd gwyllt a chreigiog hwn ac mae mwyngloddiau copr wedi creu tirwedd ryfeddol Mynydd Parys ar Ynys Môn. Mae mwyngloddiau plwm wedi creithio ardaloedd yng nghanolbarth Cymru ac yn fwyaf arbennig Mynydd Helygain yng ngogledd-ddwyrain y wlad.

Gwelodd yr ugeinfed ganrif newidiadau pellach ar raddfa fawr gydag ardaloedd helaeth o'r mynydd-dir yn cael eu coedwigo, cymoedd cyfan yn cael eu boddi at ddibenion projectau cyflenwi dŵr a threfoli cynyddol. Fermydd gwynt yw'r diweddaraf mewn dilyniad maith o newidiadau sydd wedi digwydd.

The modern period

Although Wales has a long history of mineral exploitation, it is only over the last two centuries that whole landscapes have been transformed by industrial development and urban settlement, often wiping away evidence of earlier use forever. Coal and iron have literally reshaped the south Wales valleys, first through mining and processing and subsequently through land reclamation. The slate quarries of Gwynedd have resculpted large areas of this wild and rugged landscape and copper exploitation has created the lunar landscape of Parys Mountain on Anglesey. Lead mining has pock-marked areas of mid Wales and most particularly Halkyn Mountain in the north-east of the country.

The twentieth century saw further changes on a grand scale, with large areas of the uplands afforested, whole valleys flooded for major water supply projects and ever-increasing urbanization. Wind farms are the latest in a long sequence of changes that have occurred.

*Cronfa ddŵr Fyrnwy oedd yr argae
dŵr cyntaf i'w godi o waith maen
ym Mhrydain ac mae'n enghraifft
wych o beirianeg ddŵr oes Fictoria.*

*Dyma hefyd oedd y tro cyntaf i
dirwedd Cymru gael ei ailfodelu
mewn modd systemataidd i
wasanaethu anghenion Lloegr
(© Hawlfraint y Goron).*

*The Fyrnwy dam in Powys was
the first large masonry dam to be
built in Britain and it is a superb
example of Victorian water
engineering. It was also the first
time the landscape of Wales was
systematically remodelled to
serve the needs of England
(© Crown Copyright).*

Achub y blaen

Mae tirweddau yn ddeinamig, a newidiadau heddiw fydd digwyddiadau hanesyddol yfory: dyna paham eu bod mor ddiddorol. Fodd bynnag, rhaid i ni wyllo rhag difaterwch, oherwydd unwaith y collwn elfennau allweddol y tirweddau hanesyddol hyn a'r wybodaeth a gynhwysir ynddynt, ni ellir eu hail greu. Hefyd gallai colli un nodwedd yn unig effeithio ar ein dealltwriaeth a'n gwerthfawrogiad o'r tirwedd ehangach yr oedd y nodwedd honno yn rhan ohono. Felly, rhaid i ni ddod o hyd i gydbwysedd rhwng yr angen i gadw cymeriad hanfodol ac amrywiaeth y tirweddau gwahanol, a chaniatáu iddynt barhau i esblygu mewn ymateb i anghenion modern. Yr her yw rheoli newid tra'n diogelu cyfoeth y gorffennol.

Un o'r ffyrdd y rheolir newidiadau i'r tirwedd yw drwy'r system gynllunio. Mae'r rhan fwyaf o'r datblygiadau ar raddfa fach yn annhebygol o effeithio'n sylweddol ar gymeriad hanesyddol y tirwedd, er y gall dyluniad sensitif, da ychwanegu at a chynnal cymeriad ardal. Fodd bynnag, yng nghyd-destun y datblygiadau hynny sy'n debygol o gael mwy nag effaith leol, mae'n bwysig rhoi'r un ystyriaeth i'r effaith ar gymeriad hanesyddol yr ardal ag i'r effaith ar ei heconomi leol, ei chynefinoedd neu ei harddwch naturiol. Bydd y gwaith sydd eisoes wedi'i gwblhau neu sy'n cael ei gyflawni ar hyn o bryd gan y rhan fwyaf o'r awdurdodau lleol yng Nghymru i asesu pob agwedd ar y tirweddau yn eu hardaloedd fel rhan o broses asesu tirweddau *LANDMAP* (gweler t. 22) yn fodd i gydbwysu'r ffactorau gwahanol hyn wrth ystyried effaith y datblygiad ar y tirwedd.

Mae angen ystyried cadw cymeriad hanesyddol llawer o gymunedau glofaol yn ne Cymru, fel Stanleytown, a welir yma, wrth gynllunio cynlluniau adfywio
(© Hawlfraint y Goron).

The preservation of the historic character of many south Wales mining communities, such as Stanleytown, shown here, needs to be considered when regeneration schemes are planned (© Crown Copyright).

Taking the initiative

Landscapes are dynamic, and today's change is tomorrow's historical event: this is what makes them so fascinating. However, we need to guard against complacency because, once key components of historic landscapes and the information they contain have been lost, they cannot be recreated. Furthermore, the impact of the loss of just a single feature can have implications for our understanding and appreciation of the wider landscape within which it belonged. A balance, therefore, has to be found between the need to conserve the essential character and variety of different landscapes, while at the same time allowing them to continue to evolve in response to modern needs. The challenge is to manage change while protecting the legacy of the past.

One of the ways in which change to the landscape is managed is through the planning system. Most small-scale development is unlikely to have a significant impact on the historic character of a landscape, although good, sensitive design can enhance and sustain an area's character. However, where developments that are likely to have more than a local impact are concerned, it is important that equal consideration is given to the effect on the historic character of the area with the effect on its local economy, habitats or natural beauty. Work completed, or presently in hand, by most Welsh local authorities to assess all aspects of the landscapes in their areas, as part of the *LANDMAP* landscape assessment process (see p. 22), will help to balance all these different factors in considering the effect of development on the landscape.

Mewn mannau lle ceir digonedd o gerrig, mae waliau cerrig nodedig fel y rhain ar y llethrau uwchben Harlech yn Arduwy, Gwynedd, yn nodweddu'r tirwedd. Mae'r gwaith o'u hatgyweirio a'u cynnal a'u cadw yn ddrud, ond gall cynlluniau fel Tir Gofal sy'n gymorth i gynnal cymeriad traddodiadol y tirwedd ad-dalu'r costau (© CCGC Jeremy Moore).

Where stone is plentiful, distinctive stone walls such as these on the slopes above Harlech, in Arduwy, Gwynedd, characterize the landscape. Repair and upkeep is expensive, but costs can be defrayed through schemes like Tir Gofal that help maintain the traditional appearance of the landscape (© CCW Jeremy Moore).

Un o ganlyniadau'r ymarferion nodweddu tirweddau hanesyddol yw nodi'r prif elfennau hanesyddol sy'n helpu i ddiffinio cymeriad ardal arbennig y mae angen eu cadw. Mae hyn yn bwysig er mwyn i ni sicrhau parhad ein tirweddau presennol a thirweddau'r gorffennol i'r dyfodol.

Gellir defnyddio canlyniadau'r ymarferion nodweddu tirweddau hanesyddol hefyd fel ffynhonnell wybodaeth ac i wella'r mentrau gwledig sydd ar droed yng Nghymru ar hyn o bryd. Mae'r cynllun amaeth-amgylcheddol, Tir Gofal (gweler t. 22), yn enghraifft dda o hyn. Yn y cynllun hwn defnyddir y broses nodweddu yn ystod y cam asesu cychwynnol er mwyn nodi pa ffermydd a leolir mewn ardaloedd sy'n debygol o feddu ar nodweddion hanesyddol ac yna gellir ymgorffori'r broses o'u rheoli yng nghynllun y fferm. Dros gyfnod o amser, wrth i fwy o ffermydd ymuno â'r cynllun, bydd yn bosibl ychwanegu at gymeriad hanesyddol ardal arbennig, drwy er enghraifft, ymagwedd gyffredin tuag at drin ffiniau caeau traddodiadol.

One of the outcomes of the historic landscape characterization exercises is the identification of the key historic elements that help define the character of a particular area and which need to be conserved. This is important if we are to carry the most important parts of our past and present landscapes into the future.

The results of historic landscape characterization exercises can also be used to inform and enhance rural initiatives currently under way in Wales. The Tir Gofal agri-environment scheme (see p. 22) is a good example of this. Here, characterization can be used at the initial assessment stage to identify which farms are in areas likely to contain historic features, the management of which can be incorporated into the farm plan. Over time, as more farms enter the scheme, it will be possible to enhance the historic character of a particular area through, for example, a common approach to the management of traditional field boundaries.

Gall pwysigrwydd hanesyddol tirwedd roi hwb i adfywio economaidd, fel y gwelwyd yn ddiweddar ym Mlaenafon ym mlaen eithaf dwyreiniol cymoedd de Cymru. Oherwydd ei rôl allweddol yn y Chwyldro Diwydiannol, dynodwyd tirwedd diwydiannol Blaenafon yn Safle Treftadaeth y Byd ac mae hyn wedi denu arian, yn arbennig ar gyfer mentrau twristiaeth sy'n helpu i adfywio'r economi leol.

Mae'r rhan fwyaf o'r tir yng Nghymru mewn dwylo preifat ac felly gweithredoedd unigolion a gaiff yr effaith fwyaf ar ffurf ein tirweddau hanesyddol yn y dyfodol. Felly, mae'n hanfodol bod gan bawb ychydig, o leiaf, o ymdeimlad o hanes eu cymuned a'r ardal lle maent yn byw, fel y gallant ymuno yn y bartneriaeth honno a fydd yn angenrheidiol i ofalu am y tirwedd yn y dyfodol.

Ni all un unigolyn na sefydliad gyflawni'r hyn sydd ei angen ar eu pennau eu hunain. Mae gan bawb sy'n byw neu sy'n gweithio yng Nghymru neu sy'n ymweld â hi, ran i'w chwarae wrth ddiogelu ei thirweddau er mwyn i genedlaethau'r dyfodol eu mwynhau hefyd. Mae gan bawb ohonom gyfrifoldeb i ofalu am gefn gwlad a'i rheoli er mwyn sicrhau y cedwir ei chymeriad hanesyddol hanfodol. Mae hyn hefyd yn un o amcanion cynllun Tir Gofal.

The historic importance of a landscape can stimulate economic regeneration, as we have seen recently at Blaenavon, at the head of the easternmost of the south Wales valleys. Because of the pre-eminent role it played in the Industrial Revolution, the Blaenavon industrial landscape has been designated a World Heritage Site and this has attracted funding, particularly for tourism initiatives, which is helping to regenerate the local economy.

Most land in Wales is privately owned and it is the actions of individuals that will continue to have the greatest effect on the future shape of our historic landscapes. It is, therefore, all the more important that everyone has a sense of at least a little of the history of their community and the area in which they live, so that they can join in the partnership which will be necessary to care for the landscape in the future.

No one individual or organization can achieve what is required alone. Everyone who lives in, works in, or visits Wales, has a role to play in safeguarding its landscapes so that future generations can also enjoy them. We all have a responsibility to care for and manage the countryside to ensure that it retains its essential historic character. This is also one of the objectives of the Tir Gofal scheme.

Mae mentrau hamdden modern, fel Llwybr Clawdd Offa, yn caniatáu i bobl fwynhau a deall tirweddau hanesyddol Cymru.

Modern recreation initiatives, such as the Offa's Dyke Path, allow people to enjoy and understand the historic landscapes of Wales.

Ble i gael gwybodaeth a chyngor

Mae'r holl wybodaeth sydd ar gael am dirweddau hanesyddol yng Nghymru yn cynyddu'n gyflym. Y man cychwyn gorau yw'r Ymddiriedolaethau Archaeolegol yng Nghymru (gweler y manylion cyswllt y tu mewn i'r clawr cefn). Mae gwybodaeth yn graddol ymddangos ar wefannau'r Ymddiriedolaethau, ond fe'ch cynghorir i gysylltu â'r Ymddiriedolaethau yn uniongyrchol er mwyn cael y wybodaeth ddiweddaraf am yr hyn sydd ar gael.

Mae'r Ymddiriedolaethau hefyd yn cadw Cofnodion Safleoedd a Henebion (SMRs) ar gyfer eu hardaloedd ac maent yn rhoi gwybodaeth yn ogystal â chyngor archaeolegol helaeth drwy gyfrwng eu gwasanaethau rheoli treftadaeth. Mae rhai awdurdodau unedol a pharciau cenedlaethol hefyd yn cynnal gwasanaeth archaeolegol a gallant roi gwybodaeth ar dirweddau hanesyddol eu hardaloedd.

Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cynulliad Cymru. Ei amcanion yw diogelu, cadw a chynnal amgylchedd hanesyddol Cymru. Mae hyn yn cynnwys cofrestru henebion a rhestru adeiladau hanesyddol. Mae Cadw yn ariannu'r rhaglen nodweddu tirweddau hanesyddol.

Cyngor Cefn Gwlad Cymru yw'r cynghorydd statudol i'r llywodraeth ar gynnal harddwch naturiol, bywyd gwyllt a chyfluoedd i fwynhau'r awyr agored drwy Gymru gyfan a'u dyfroedd mewndirol. Mae'n bartner gyda Cadw ac ICOMOS (y DU) sy'n cynnal y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru, ac mewn partneriaeth gyda'r awdurdodau lleol yng Nghymru, mae wedi datblygu *LANDMAP*, methodoleg asesu tirweddau ar gyfer Cymru (gweler t. 22).

Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru (RCAHMW) yw'r corff cenedlaethol ar gyfer arolygu a chofnodi. Mae'n llunio ac yn rhyddhau archif cynhwysfawr o henebion ac adeiladau hanesyddol – y Cofnodion Henebion Cenedlaethol (NMR) ar gyfer Cymru.

Where to go for information and advice

The amount of information available on historic landscapes within Wales is increasing rapidly. The best place to start is the Welsh Archaeological Trusts (see inside back cover for contact details). Information is gradually being placed on the Trusts' websites, but for up-to-date information on what is available it is advisable to contact the Trusts directly.

The Trusts also maintain the regional Sites and Monuments Records (SMRs) for their areas, and provide information, as well as wide-ranging archaeological advice, through their heritage management services. Some Welsh unitary authorities and national parks also maintain an archaeological service and can provide information on the historic landscapes in their areas.

Cadw is the Welsh Assembly Government's historic environment service. Its objectives are to protect, conserve and sustain the historic environment of Wales. This includes the scheduling of ancient monuments and listing of historic buildings. Cadw is funding the historic landscape characterization programme.

The Countryside Council for Wales is the statutory adviser to government on sustaining natural beauty, wildlife and the opportunity for outdoor enjoyment throughout Wales and its inshore waters. It is a partner with Cadw and ICOMOS (UK) in maintaining the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales and in partnership with the Welsh local authorities has developed *LANDMAP*, a landscape assessment methodology for Wales (see p. 22).

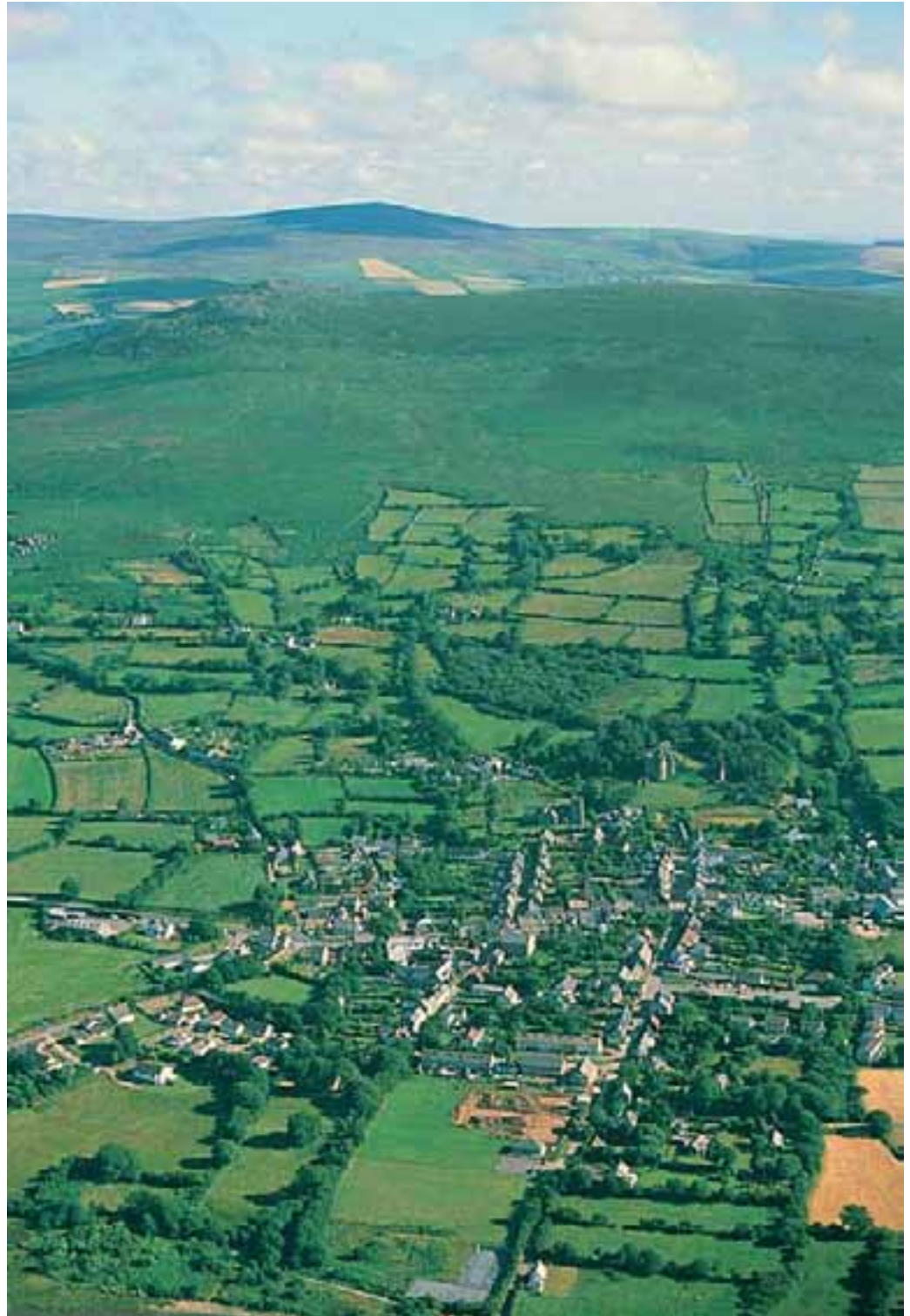
The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales (RCAHMW) is the national body of survey and record. It compiles and makes available a comprehensive archive of ancient monuments and historic buildings – the National Monuments Record (NMR) for Wales.

Caraf ei morfa a'i mynyddoedd
A'i chaer ger ei choed a'i chain diredd,
A dolydd ei dwfr a'i dyffrynnedd,
A'i gwylain gwynion a'i gwymp wragedd.

Hywel ab Owain Gwynedd (d. 1170)

Mae'n hanfodol cadw a dathlu amrywiaeth tirweddau Cymru: yma mae tref hanesyddol Trefdraeth, Sir Benfro, yn ffinio â chaeau a choedwigoedd gyda harddwch garw Carningli a Mynydd Preseli yn y cefndir (Hawlfraint y Goron: CBHC).

It is essential to conserve and celebrate the diversity of the landscapes of Wales: here, the historic town of Newport, Pembrokeshire, gives way to fields and woods with the rugged beauty of Carningli and Mynydd Preseli beyond (Crown copyright: RCAHMW).

Astudiaethau tirweddau hanesyddol

Gellir gweld dwy gyfrol y Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru ar wefan CCGC. Mae adroddiadau ar astudiaethau manylach o nodweddau tirweddau hanesyddol ar gael yn swyddfeydd y pedair Ymddiriedolaeth Archaeolegol yng Nghymru. Bellach maent hefyd yn cael eu rhoi ar wefannau'r Ymddiriedolaethau (gweler y cyfeiriadau ar y tu mewn i'r clawr cefn) a chânt eu hysbysebu drwy gyfres o daflenni.

LANDMAP

Nod *LANDMAP* yw casglu, coladu a gwerthuso gwybodaeth ar adnoddau'r tirwedd yng Nghymru. Cesglir data ar ddaearog ardal, ei hansawdd gweledol a'i bywyd gwyllt yn ogystal â'i diddordebau diwylliannol a hanesyddol. Darpara wybodaeth werthfawr i'r rhai sy'n gwneud penderfyniadau, gan gynnwys y rheini sy'n ymwneud â gwaith cynllunio amaeth-amgylcheddol, coedwigaeth a rheoli cefn gwlad. Ceir manylion pellach gan CCGC.

Tir Gofal

Cynllun amaeth-amgylcheddol fferm gyfan yw Tir Gofal sydd wedi bodoli yng Nghymru ers 1999. Mae'n annog ffermwyr i gynnal a gwella'r tirwedd amaethyddol a'i fywyd gwyllt ac mae'n cynnwys darpariaethau i ddiogelu a rheoli nodweddion hanesyddol. Llywodraeth Cynulliad Cymru sy'n rheoli'r cynllun.

Historic landscape studies

Both volumes of the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales can be viewed on the CCW's website. Reports on the more detailed historic landscape characterization studies are available at the offices of the four Welsh Archaeological Trusts. These are also now becoming available on the Trusts' websites (for addresses see inside back cover) and are being advertised through a series of leaflets.

LANDMAP

The aim of *LANDMAP* is to collect, collate and evaluate information on landscape resources in Wales. Data is collected on an area's geology, visual quality and wildlife as well as its cultural and historic interest. It provides valuable information for decision-makers, including those involved in planning, agri-environment, forestry and countryside management. Further details can be obtained from the CCW.

Tir Gofal

Tir Gofal is a whole-farm agri-environment scheme which has been available in Wales since 1999. It encourages farmers to maintain and enhance the agricultural landscape and its wildlife and includes provisions to protect and manage historic features. The scheme is run by the Welsh Assembly Government.

Mae gwybodaeth am dirweddau hanesyddol Cymru ar gael mewn cyfres o daflenni, a gysylltir â gwefannau'r pedair Ymddiriedolaeth Archaeolegol yng Nghymru.

Information about the historic landscapes of Wales is available in a series of leaflets, linked to the websites of the four Welsh Archaeological Trusts.

Mae clôs y gadeirlan yn Nhyddewi wedi'i leoli yng nghanol Pebidiog, cartref a thiriogaeth Dewi Sant, nawddsant Cymru. Ar benrhyn Tyddewi gwelir tystiolaeth helaeth, sydd wedi goroesi'n dda, o'r defnydd a wnaed o'r tir ac o weithgareddau defodol a chrefyddol sy'n dyddio o'r cyfnod cynhanesyddol ymlaen (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The cathedral close in St Davids lies at the heart of Dewisland, home and territory of St David, patron saint of Wales. The St Davids peninsula has extensive and well-preserved evidence of land use and intense ritual and religious activity from the prehistoric period onwards (Crown copyright: RCAHMW).

Awgrymiadau ar gyfer Darllen Pellach

Cofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Eithriadol yng Nghymru (Cadw: Welsh Historic Monuments, Caerdydd 1998).

Cofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol Arbennig yng Nghymru (Cadw: Welsh Historic Monuments, Caerdydd 2001).

Canllaw at Arfer Da ar Ddefnyddio'r Gofrestr o Dirweddau o Ddiddordeb Hanesyddol yng Nghymru yn y Prosesau Cynllunio a Datblygu (Cadw/Cyngor Cefn Gwlad Cymru/ Ymddiredolaethau Archaeolegol Cymru, Caerdydd 2003. Ail angraffiad diwygiedig, 2007).

Suggestions for Further Reading

Register of Landscapes of Outstanding Historic Interest in Wales (Cadw: Welsh Historic Monuments, Cardiff 1998).

Register of Landscapes of Special Historic Interest in Wales (Cadw: Welsh Historic Monuments, Cardiff 2001).

Guide to Good Practice on Using the Register of Landscapes of Historic Interest in Wales in the Planning and Development Process (Cadw/Countryside Council for Wales/Welsh Archaeological Trusts, Cardiff 2003. Revised (2nd) edition, 2007).

Map Mynegai o Dirweddau Hanesyddol yng Nghymru/Index Map of Historic Landscapes in Wales

1. Dyffryn Clwyd HLW (C) 1
2. Comin Treffynnon a Mynydd Helygain HLW (C) 2
3. Y Mynydd Du a Mynydd Myddfai HLW (D) 1
4. Ucheldir Ceredigion HLW (D) 2
5. Moryd Aberdaugleddau HLW (D) 3
6. Penrhyn Tyddewi ac Ynys Dewi HLW (D) 4
7. Dyffryn Tywi HLW (D) 5
8. Ynys Selyf HLW (D) 6
9. Preseli HLW (D) 7
10. Dolaucothi HLW (D) 8
11. Aber Afonydd Taf a Thywi HLW (D) 9
12. Twyni Merthyr Mawr, Cynffig a Margam HLW (MGI) 1
13. Merthyr Tudful HLW (MGI) 2
14. Llancarfan, Bro Morgannwg HLW (SGI) 1
15. Gŵyr HLW (WGI) 1
16. Blaenafon HLW (Gt) 1
17. Gwastadeddau Gwent HLW (Gt) 2
18. Pen Isaf Dyffryn Gwy HLW (Gt) 3
19. Amlwch a Mynydd Parys HLW (Gw) 1
20. Ardudwy HLW (Gw) 2
21. Blaenau Ffestiniog HLW (Gw) 3
22. Pen Isaf Dyffryn Conwy HLW (Gw) 4
23. Creuddyn a Chonwy HLW (Gw) 5
24. Dinorwig HLW (Gw) 6
25. Aberglaslyn HLW (Gw) 7
26. Llŷn ac Ynys Enlli HLW (Gw) 8
27. Dyffryn Nantlle HLW (Gw) 9
28. Dyffryn Ogwen HLW (Gw) 10
29. Bro Trawsfynydd a Chwm Prysor HLW (Gw) 11
30. Gogledd Arllechwedd HLW (Gw) 12
31. Bro Dolgellau HLW (Gw) 13
32. Mawddach HLW (Gw) 14
33. Penmon HLW (Gw) 15
34. Dyffryn Tanad HLW (P/C) 1
35. Bro Tefaldwyn HLW (P) 2
36. Canol Dyffryn Gwy HLW (P) 3
37. Y Berwyn HLW (C) 3
38. Pen Isaf Dyffryn Elwy HLW (C) 4
39. Mynydd Hiraethog HLW (C) 5
40. Dyffryn Llangollen ac Eglwyseg HLW (C) 6
41. Maelor Saesneg HLW (C) 7
42. Dre-fach a Felindre HLW (D) 10
43. Pen Caer: Garn Fawr a Phen Strwmbwl HLW (D) 11
44. Cwningar Ystafbwl HLW (D) 12
45. Maenorbŷr HLW (D) 13
46. Pen Isaf Dyffryn Teifi HLW (D) 14
47. Trefdraeth a Charningli HLW (D) 15
48. Dwyrain Fforest Fawr a Mynydd-y-glôg HLW (MGI) 3
49. Gwaun Gelli-gaer HLW (MGI) 4
50. Y Rhondda HLW (MGI) 5
51. Mynydd Margam HLW (WGI/MGI) 2
52. Cwm Clydach HLW (Gt) 4
53. Y Bala a Glannau Tegid HLW (Gw) 16
54. Dyffryn Dysynni HLW (Gw) 17
55. Cwm Elan HLW (P) 4
56. Bro Caersŵs HLW (P) 5
57. Dyffryn Clywedog HLW (P) 6
58. Canol Dyffryn Wysg: Aberhonddu a Llan-gors HLW (P) 7
1. Vale of Clwyd HLW (C) 1
2. Holywell Common and Halkyn Mountain HLW (C) 2
3. Black Mountain and Mynydd Myddfai HLW (D) 1
4. Upland Ceredigion HLW (D) 2
5. Milford Haven Waterway HLW (D) 3
6. St Davids Peninsula and Ramsey Island HLW (D) 4
7. Tywi Valley HLW (D) 5
8. Skomer Island HLW (D) 6
9. Preseli HLW (D) 7
10. Dolaucothi HLW (D) 8
11. Taf and Tywi Estuary HLW (D) 9
12. Merthyr Mawr, Kenfig & Margam Burrows HLW (MGI) 1
13. Merthyr Tydfil HLW (MGI) 2
14. Llancarfan, Vale of Glamorgan HLW (SGI) 1
15. Gower HLW (WGI) 1
16. Blaenavon HLW (Gt) 1
17. Gwent Levels HLW (Gt) 2
18. Lower Wye Valley HLW (Gt) 3
19. Amlwch and Parys Mountain HLW (Gw) 1
20. Ardudwy HLW (Gw) 2
21. Blaenau Ffestiniog HLW (Gw) 3
22. Lower Conwy Valley HLW (Gw) 4
23. Creuddyn and Conwy HLW (Gw) 5
24. Dinorwig HLW (Gw) 6
25. Aberglaslyn HLW (Gw) 7
26. Lleyn and Bardsey Island HLW (Gw) 8
27. Nantlle Valley HLW (Gw) 9
28. Ogwen Valley HLW (Gw) 10
29. Trawsfynydd Basin and Cwm Prysor HLW (Gw) 11
30. North Arllechwedd HLW (Gw) 12
31. Vale of Dolgellau HLW (Gw) 13
32. Mawddach HLW (Gw) 14
33. Penmon HLW (Gw) 15
34. Tanat Valley HLW (P/C) 1
35. Vale of Montgomery HLW (P) 2
36. Middle Wye Valley HLW (P) 3
37. Berwyn HLW (C) 3
38. Lower Elwy Valley HLW (C) 4
39. Denbigh Moors HLW (C) 5
40. Vale of Llangollen and Eglwyseg HLW (C) 6
41. Maelor HLW (C) 7
42. Drefach and Felindre HLW (D) 10
43. Pen Caer: Garn Fawr and Strumble Head HLW (D) 11
44. Stackpole Warren HLW (D) 12
45. Manorbier HLW (D) 13
46. Lower Teifi Valley HLW (D) 14
47. Newport and Charningli HLW (D) 15
48. East Fforest Fawr and Mynydd-y-glôg HLW (MGI) 3
49. Gelli-gaer Common HLW (MGI) 4
50. The Rhondda HLW (MGI) 5
51. Margam Mountain HLW (WGI/MGI) 2
52. Clydach Gorge HLW (Gt) 4
53. Bala and Bala Lakesides HLW (Gw) 16
54. Dysynni Valley HLW (Gw) 17
55. Elan Valley HLW (P) 4
56. Caersŵs Basin HLW (P) 5
57. Clywedog Valley HLW (P) 6
58. Middle Usk Valley: Brecon and Llangorse HLW (P) 7

Cyfeiriadau Defnyddiol/Useful Addresses

1 Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Clwyd-Powys/Clwyd-Powys
Archaeological Trust
7a Stryd yr Eglwys/7a Church Street
Yr Trallwng/Welshpool
Powys SY21 7DL
Ffôn/Tel 01938 553670
Ffacs/Fax 01938 552179
www.cpat.org.uk

2 Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Gwynedd/Gwynedd
Archaeological Trust
Craig Beuno
Ffordd y Garth
Bangor
Gwynedd LL57 2RT
Ffôn/Tel 01248 352535
Ffacs/Fax 01248 370925
www.heneb.co.uk

3 Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Glamorgan-Gwent/Glamorgan-
Gwent Archaeological Trust
Ty Heathfield/Heathfield House
Heathfield
Abertawe/Swansea SA1 6EL
Ffôn/Tel 01792 655208
Ffacs/Fax 01792 474469
www.ggat.org.uk

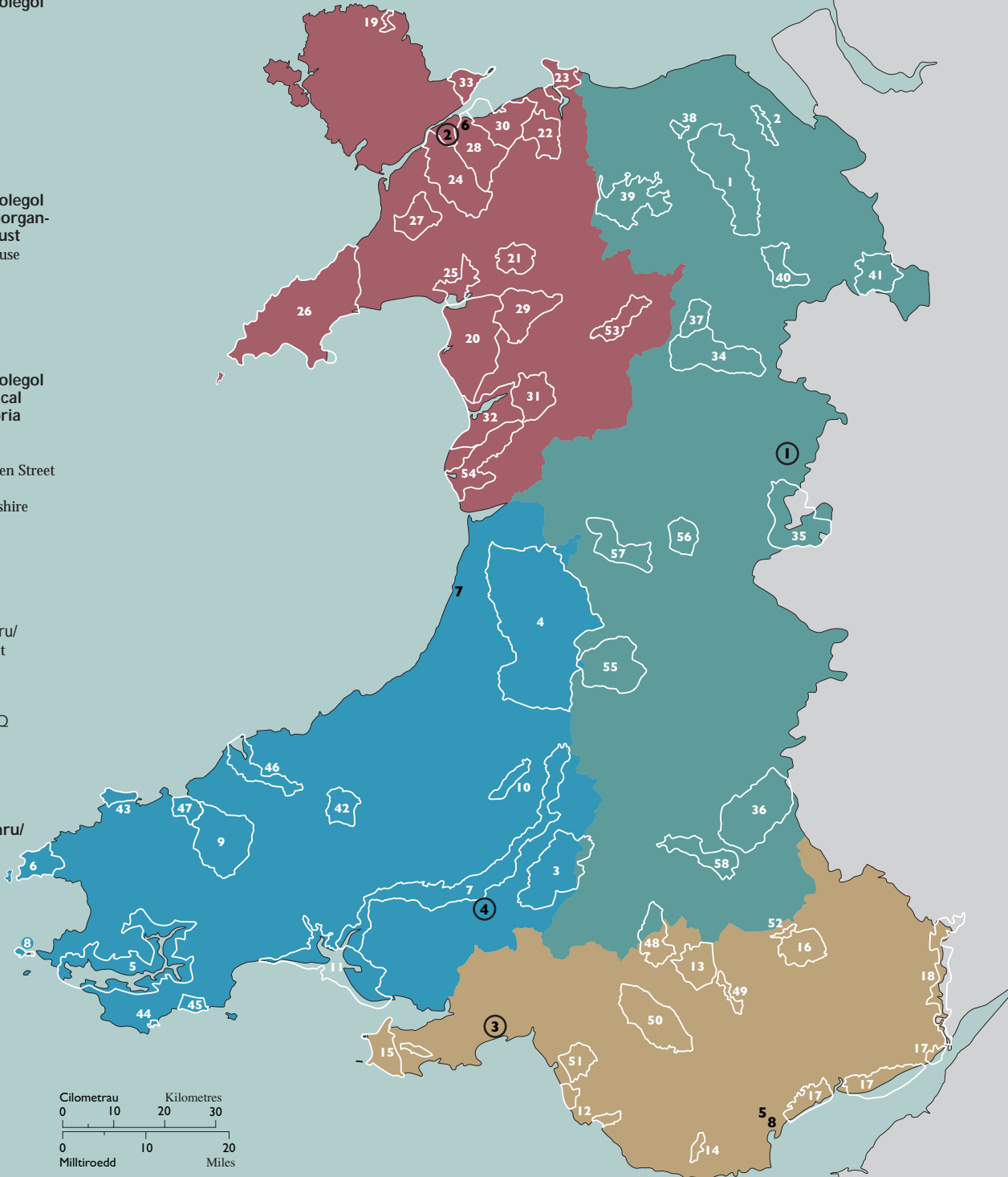
4 Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Dyfed/Dyfed Archaeological
Trust (Archaeoleg Cambria
Archaeology)
Neuadd y Sir/The Shire Hall
Stryd Caerfyrddin/Carmarthen Street
Llandeilo
Sir Gaerfyrddin/Carmarthenshire
SA19 6AF
Ffôn/Tel 01558 823131
Ffacs/Fax 01558 823133
www.acadat.com

5 Cadw
Llywodraeth Cynulliad Cymru/
Welsh Assembly Government
Plas Carew
Uned/Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd/Cardiff CF15 7QQ
Ffôn/Tel 01443 33 6000
Ffacs/Fax 01443 33 6001
www.cadw.cymru.gov.uk
www.cadw.wales.gov.uk

6 Cyngor Cefn Gwlad Cymru/
Countryside Council
for Wales
Maes y Ffynnon
Ford Penrhos
Bangor
LL57 2DW
Ffôn/Tel 01248 385500
Ffacs/Fax 01248 385511
www.ccw.gov.uk

7 Comisiwn Brenhinol
Henebion Cymru/
Royal Commission on the Ancient
and Historical Monuments of Wales
Adeilad y Goron/Crown Building
Plas Crug
Aberystwyth SA23 1NJ
Ffôn/Tel 01970 621200
Ffacs/Fax 01970 627701
www.rcahmw.org.uk

8 Llywodraeth Cynulliad Cymru/
Welsh Assembly Government
Parc Cathays/Cathays Park
Caerdydd/Cardiff CF10 3NQ
Ffôn/Tel 02920 825111
Ffacs/Fax 02920 823 562
www.cefn gwlad.cymru.gov.uk/
www.countryside.wales.gov.uk
www.cymru.gov.uk
www.wales.gov.uk

Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cynulliad Cymru. Ei nod yw hyrwyddo gwaith cadwraeth ar gyfer amgylchedd hanesyddol Cymru a gwerthfawrogiad ohono.

© Cadw (Hawlfraint y Goron)
Llywodraeth Cynulliad Cymru
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ

Cadw is the Welsh Assembly Government's historic environment service. Its aim is to promote the conservation and appreciation of Wales's historic environment.

© Cadw (Crown Copyright)
Welsh Assembly Government
Plas Carew
Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Cardiff CF15 7QQ